

Opvoeden als 'team effort'

De rol van vader en moeder in de opvoeding van het kind zoals werd gepropageerd door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen omstreeks 1800.

Stefan van der Leeden, 3006646
Brederoplein 8, Utrecht
stefanvdleeden@gmail.com
OS3 – 'Angel in the House'
21 juni 2012

Inhoud

Inleiding	2
1. Denkbeelden over burgerlijke opvoeding omstreeks 1800	5
1.1. Verlichte pedagogiek	5
1.2. Burgerlijke opvoedingsidealen	6
1.3. Volksoopvoeding	9
2. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	10
2.1. Een Verlicht idee.....	10
2.2. Volksontwikkeling.....	11
2.3. Het opvoedingsarsenaal	12
3. Prijsverhandelingen	14
3.1. Prijsvragen en prijswinnaars.....	14
3.2. De 'publieke man'	16
3.3. De 'privé vrouw'	20
Conclusie	24
Literatuurlijst	29
Primaire bronnen	29
Secundaire bronnen	29

Inleiding

Tijdens de Verlichting was de overtuiging ontstaan dat er een nauwe relatie bestond tussen kennis en deugd. De idee was dat ieder kind, mits het de juiste opvoeding en opleiding genoot, een deugdzaam burger kon worden. Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw nam de belangstelling voor opvoeding, scholing en het kinderleven enorm toe. Aandacht voor de individuele ontwikkeling van het kind was een van de opvoedingsidealen die centraal stond. In navolging hiervan ontwikkelde zich in Nederland aan het einde van de achttiende eeuw een beschavingsoffensief dat mede de oorzaak was voor de enorme groei van het onderwijs en de groeiende aandacht voor het kind in de negentiende eeuw.¹

Eén van de fakkeldragers van het burgerlijk beschavingsoffensief in Nederland was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.² Dit genootschap had zichzelf als doel gesteld om door *'onafgebroken arbeid aan de volksontwikkeling [...] de onkunde en de daaruit voortvloeiende zedeloosheid'* tegen te gaan.³ De werkzaamheden van het Nut waren zeer breed maar richtten zich vooral op de opvoeding van de lagere klassen. Niet alleen kinderen, maar ook volwassenen konden worden opgevoed. Door hen verstand, kennis en deugd bij te brengen konden zij zich uit hun situatie van armoede, onwetendheid en ziekte ontworstelen.⁴ In 1805 schreef Gijsbert Karel Van Hogendorp (1762-1834) in zijn *Missive over het Armenwezen* hierover dat: *'alle armen, als volwassen Kinderen beschouwd, geduurig geleid en bestuurd behoren te worden, opdat zij hunnen tij wel besteeden, en verkrijgt men dit, zoo is alles gewonnen'*.⁵ Hoewel Van Hogendorp deze uitspraak niet deed vanuit het ideaal van opvoeding, maar het onder controle houden van de massa, blijkt hieruit wel dat hij geloofde in de maakbaarheid van de mens en de samenleving.⁶

De opvoedings- en onderwijsidealen die omstreeks 1800 leefden werden niet alleen door de politicus Van Hogendorp maar ook door de opvoedkundigen en kinderboekenschrijvers van die tijd uitvoerig omschreven.⁷ Toen de Verlichtingspedagogiek rond 1760 in Nederland begon door te dringen werden er door diverse genootschappen prijsvragen over opvoeding uitgeschreven. De bekroonde verhandelingen werden in boek- of pamfletvorm uitgebracht. Ook het Nut schreef meerdere prijsvragen

¹ B. de Vries, 'Van kind tot burger', *Spiegel Historiae* 40 (2005) 464-469.

² B. Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens (ed.), *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*. (Hilversum 2006) 69.

³ W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. (Deventer 1984) 8.

⁴ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 71.

⁵ G.K. van Hogendorp, *Missive over het Armenwezen* (1805), geciteerd door Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 71.

⁶ J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 300-301.

⁷ A. Baggerman en R. Dekker, 'Verlichte pedagogiek rond 1800: ideaal, praktijk en doorwerking. De opvoeding van Otto van Eck (1780 -1798), in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens (ed.), *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 35-36.

uit met betrekking tot dit onderwerp. Naast deze verhandelingen publiceerde het Nut ook schoolboeken en andere pedagogische adviesliteratuur. In Nederland en andere Europese landen was er een grote literaire activiteit te zien over de thema's opvoeding en onderwijs. Een voorbeeld hiervan is het boek *Proeve over de opvoeding* (1779) van Betje Wolff (1738-1804).⁸ Zij vond dat de opvoeding van de kinderen het recht en de plicht van de vrouw was. De man was nog steeds het hoofd van het gezin, maar het was de vrouw die zich als hoofd van het huishouden moest opwerpen.⁹

Met de Romantiek, die aan het einde van de achttiende eeuw zijn intrede deed, werd er steeds meer nadruk gelegd op de rol van de moeder als opvoeder van de kinderen. Pedagogen die gelieerd waren aan het Nut bestempelden het moederschap als het doel van het vrouwelijk bestaan. De vrouw diende in het huishouden de voorwaarden te scheppen voor het bijbrengen van verstand, deugd en zedelijkheid. Zij werd benoemd tot de hoedster van de huiselijkheid, hygiëne en moraliteit binnen het gezin.¹⁰ Haar rol impliceert dat zij zich vooral binnenshuis ophield. De rol van de man speelde zich daarentegen voornamelijk buitenshuis af. Hij moest zorgen voor de kostwinning en hield zich afzijdig van het huishouden en de opvoeding van de kinderen. Deze gescheiden sferen van man en vrouw vormden de basis van de burgerlijke huiselijkheidsideologie.¹¹

In het boek *Family Fortunes* (1987) nuanceren Leonore Davidoff en Catherine Hall het historiografische beeld van huiselijkheid en haar gescheiden sferen. Zij stellen deze scheiding er eigenlijk niet is. Beide sferen waren afhankelijk van elkaar. Davidoff en Hall stellen echter wel dat juist door deze wederzijdse afhankelijkheid de rol van man, vrouw en kind in het huisgezin zeer strikt bepaald was. De studie van Davidoff en Hall betreft de middenklassen in Engeland maar de historica Monique Stavenuiter concludeert in haar artikel *Afstand of betrokkenheid?* dat de Nederlandse situatie vergelijkbaar was.¹²

De grote interesse in achttiende-eeuwse pedagogiek heeft veel historici aangezet om over het burgerlijke beschavingsoffensief te schrijven. Historici als Arianne Baggerman, Nelleke Bakker, Rudolf Dekker, Bernard Kruithof en Jan Lenders schreven uitvoerig over de opvoedingsidealen van de burgerij. De historiografie van de achttiende eeuw maakte rond 1980 een verandering door. De eeuw werd niet langer gezien als het verlengde van de zeventiende eeuw, maar als een voorloper van de negentiende eeuw. De verandering in de historiografie gaf een nieuwe impuls aan het onderzoek naar opvoeding en onderwijs. Deze impuls kreeg inhoud door onder andere Jan Lenders die zijn dissertatie *De burger en de*

⁸ W. Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18^e eeuw*. (Hilversum 2005) 13; P.C.M. Bakker 'Tot deugd en vreugd. Kinderliteratuur en de opvoedingsidealen van de negentiende eeuw' in: P.C.M. Bakker, R.M. Dekker en A. Janssens (ed.), *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*. (Hilversum 2006) 51.

⁹ P.C.M. Bakker, 'Om de toekomst des vaderlands: de laat-negentiende eeuwse herontdekking van de vader als opvoeder in het Nederlandse gezin', *Kind en Adolescent* 19 (1998) 45-50.

¹⁰ P.C.M. Bakker, 'Vaders in de geschiedenis. Een inleiding', *Kind en Adolescent* 19 (1998) 25-37.

¹¹ M.M.J. Stavenuiter, 'Afstand of betrokkenheid? Vaderschap in de negentiende eeuw', *Kind en Adolescent* 19 (1998) 38-44.

¹² L. Davidoff en C. Hall *Family Fortunes. Men and women of the English middle class 1780-1850. Revised Edition* (New York 2007); Stavenuiter, 'Afstand of betrokkenheid?', 38-44.

volksschool (1988) over de pedagogische vernieuwingsbeweging schreef naar aanleiding van deze verandering.¹³ De discussie over opvoeding, onderwijs en het beschavingsoffensief kwam op gang. Willeke Los was één van deze historici die zich mengde in de discussie. Los schreef haar proefschrift *Opvoeding tot mens en burger* (2005) als reactie op Lenders' thesis. In de publicaties sinds de dissertatie van Lenders komt naar voren dat er kritiek op de maatschappij ontstond. Los schrijft in haar proefschrift dat het zwaartepunt van deze kritiek in de achttiende eeuw ligt op thema's opvoeding en onderwijs. Deze kritiek kreeg volgens Los vorm in het beschavingsoffensief en was vooral gericht op de verslapping van zeden en moraal en het verlies van oude deugden en waarden van de Gouden Eeuw.¹⁴

Los analyseerde in haar proefschrift zeven bekroonde pedagogische verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen opgericht in 1752. Deze verhandelingen waren volgens Los een vorm van cultuurkritiek waaruit het beschavingsoffensief ontstond. Dit offensief en haar Verlichtingsideeën op het gebied van opvoeding en onderwijs waren doortrokken met het geloof in de maakbaarheid van de samenleving en de maakbaarheid van de mens. Maar welke denkbeelden waren er over de burgerlijke opvoeding omstreeks 1800? Wat voor kennis en deugden wilde de burgerij de kinderen en samenleving bijbrengen? En kwamen deze ook naar voren in de publicaties van het Nut? Om deze vragen te beantwoorden zullen eerst de burgerlijke opvoedingsidealen uiteengezet worden. Daarna zal er worden gekeken in hoeverre deze idealen naar voren komen in de uitgaven van het Nut. In navolging van het onderzoek van Los zal dit onderzoek in de vorm een *case study* van twee gepubliceerde verhandelingen van het Nut over opvoeding en de rolverdeling van mannen en vrouwen gedaan worden: *'Prijsverhandelingen over de zedelijke opvoeding der kinderen'* (1789) en *'Prijsverhandelingen behelzende de verplichtingen van eenen braaven huisvader en zulk eene huismoeder in 't gemeen burgerlijk leven; als mede aanwijzing der oorzaken van het weinige geluk in veele huisgezinnen'* (1794).

Iedere prijsverhandeling bestaat uit een tweetal werken. Het betreft hier de verhandelingen van Martinus Bodisco en Johannes Van Ouwerkerk de Vries over de verplichtingen van brave huisvaders en moeders binnen het huishouden en die van Henricus ten Oever en Johannes Wigeri over de zedelijke opvoeding van kinderen. Het onderwijs zal in deze studie achterwege gelaten worden aangezien het hier handleidingen voor ouders over opvoeding betreft.

Vanuit dit kader zal in deze studie worden ingegaan op de twee prijsverhandelingen van het Nut die rond 1800 gepubliceerd werden. De verhandelingen zijn nog nooit eerder geanalyseerd op de rolverdeling van man en vrouw in de opvoeding van hun kinderen. Deze analyse draagt bij aan de discussie over het beschavingsoffensief van het Nut en de rol van vader en moeder in de opvoeding van hun kinderen in het licht van de gescheiden sferen van het huiselijkheidsideaal.

¹³ J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988); Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 15.

¹⁴ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 17-18.

1. Denkbeelden over burgerlijke opvoeding omstreeks 1800

Om een duidelijk beeld te krijgen van de denkbeelden over burgerlijke opvoeding in de periode rond 1800 zal er in dit hoofdstuk worden ingegaan op de vernieuwde Verlichte pedagogiek die zich volgens Los ontwikkelde als cultuurkritiek.¹⁵ Opvoeding was traditiegetrouw de remedie tegen de tekortkomingen van de mens. Het bijbrengen van kennis alleen was volgens de burgerij echter niet voldoende, ook deugdzaam gedrag en een goed gevormd karakter waren van belang. In tegenstelling tot het hedendaagse denkbeeld bestond rond 1800 het beeld dat het karakter van de mens vorm- en maakbaar was. Het gezin werd door de burgerij, in navolging van de filosofen Locke en Rousseau, gezien als het beste kader waarin het karakter van de kinderen kon worden gevormd.¹⁶

1.1. Verlichte pedagogiek

De pedagogische denkbeelden van de Verlichting waren gebaseerd op de idee dat de mens maakbaar, vormbaar en opvoedbaar was. Deze denkbeelden vormen een speerpunt in het Nederlandse Verlichtingsdenken en omvatten niet alleen de verstandelijke ontwikkeling van de toekomstige burgers, maar ook het bijbrengen van de deugd.¹⁷ De intentie van de opvoeding was de ontwikkeling van de mens tot een moreel en deugdzaam persoon. Deze opvatting is direct terug te voeren op de opvoedingsdenkbeelden van de Engelse filosoof John Locke (1632-1704). Locke beschouwde de mens als een *tabula rasa*, een onbeschreven blad, dat met behulp van een deugdzame opvoeding beschreven kon worden.¹⁸ Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), volgens Baggerman en Dekker de eerste Verlichte pedagoog, gaf verder invulling aan dit *tabula rasa*-idee en vele auteurs hebben zich in de achttiende- en negentiende eeuw op hem gebaseerd.¹⁹ In het boek *Emile ou de l'éducation* (1762) schreef Rousseau over de natuurlijke ontwikkeling van een kind. De natuur werd afgeschilderd als goed, in tegenstelling de maatschappij, die als slecht beschouwd werd. Ouders moesten de natuur van het kind respecteren en het alleen beschermen tegen natuurlijke driften omdat deze een gevaar vormden voor de deugdelijke ontwikkeling. Deze vorm van opvoeden was mogelijk in de beschermde omgeving van het gezin.²⁰ Rousseau benadrukte dat zelfbeheersing en deugdzaamheid het uiteindelijke doel waren van de opvoeding. Onder invloed van de Verlichte denkbeelden van Locke en Rousseau werd er aan het einde van de achttiende eeuw een nieuwe pedagogiek geformuleerd. Deze denkbeelden over opvoeding

¹⁵ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 13-21.

¹⁶ Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*, 172-174.

¹⁷ P.C.M. Bakker, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk. 1500-2000*. (Assen 2006) 206

¹⁸ J. Lenders, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw', in: P.C.M. Bakker, R.M. Dekker en A. Janssens (ed.), *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*. (Hilversum 2006), 12-13.

¹⁹ Baggerman en Dekker, 'Verlichte pedagogiek rond 1800', 165.

²⁰ A. Baggerman en R. Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2004)

richtten zich niet alleen op de opvoeding van het kind, maar op die van het gehele volk, en werden in Nederland gebruikt om een nieuw burgerschapsideaal te ontwikkelen.²¹

1.2. Burgerlijke opvoedingsidealen

Aan het einde van de achttiende eeuw was er in Nederland sprake van een vernieuwingsgolf op het gebied van opvoeding.²² Deze golf wordt onder andere door de historici Los en Mijnhardt gezien als een reactie op het sociale, economische, culturele en politieke verval van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1581-1795) sinds de 'gouden' zeventiende eeuw. Dit beeld van het algemene verval van Nederland is in de historiografie bekend als de vervalthese.²³ Volgens Lenders werd dit verval door tijdgenoten als een ware crisis ervaren.²⁴ Een contemporain die de morele teloorgang opmerkte en zich hier kritisch over uitte was Betje Wolff (1738-1804).²⁵

Een van de eerste kritische geschriften waarin werd gesteld dat het met de opvoeding in Nederland er zeer slecht aan toe was, verscheen in 1779. In haar *Proeve over de opvoeding* constateerde Elisabeth Bekker, beter bekend als Betje Wolff, dat het verlies van de vooraanstaande positie van Nederland na de Gouden Eeuw vooral te wijten was aan de beroerde staat waarin de opvoeding en onderwijs verkeerden.²⁶ Het morele verval in het land was volgens Wolff te wijten aan de corruptie, verwijfdheid en decadente levensstijl van de hogere klassen. Door het gebrek aan een zedelijke opvoeding ontbrak het hen, en de andere klassen, aan verstand, kennis en sociale deugd. Het boek *Proeve over de opvoeding* schreef zij als handleiding voor de deugdelijke opvoeding van de kinderen.²⁷ Deze handleiding was speciaal gericht aan de vrouw. Wolff schreef dus niet aan de man en laat hiermee haar ideaal van de gescheiden sferen doorschemeren.

De idee van de invulling van gescheiden sferen, de specifieke vrouwelijke- tegenover de mannelijke eigenschappen, komt in *Proeve over de opvoeding* sterk naar voren. Vrouwen waren lieflijk, krachteloos, gevoelig en zorgzaam en volgens Wolff uitermate geschikt voor het moederschap en het huishouden in de privésfeer. De maatschappij had daarentegen de mannelijke kracht, rationaliteit en leiderschap nodig in de publieke sfeer. Omdat de man buitenshuis nodig was om de kost te winnen, had hij volgens Wolff geen tijd om zich met de opvoeding van de kinderen te bemoeien.²⁸ Wolff was de eerste die, door te stellen dat de opvoeding overgelaten moest worden aan de vrouw, brak met een lange traditie van vaderlijke leiding in het gezin.²⁹ Zij promoveerde hiermee een nieuwe burgerlijke

²¹ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 15; J. Lenders, 'Van kind tot burger', 14-15.

²² Baggerman en Dekker, 'Verlichte pedagogiek rond 1800', 35-36.

²³ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 14; W.W. Mijnhardt en M.C. Jacob (ed.), *Decline, Enlightenment and Revolution: The Dutch Republic in the Eighteenth Century* (Ithaca 1992) 211-212.

²⁴ Lenders, 'Van kind tot burger', 15

²⁵ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 14.

²⁶ Ibidem, 14.

²⁷ Ibidem, 14, 231.

²⁸ Bakker, 'Tot deugd en vreugd', 57-58.

²⁹ Bakker, 'Om de toekomst des vaderlands', 45-50.

identiteit en deugd. Zij concludeerde dat Nederland niet alleen gebaat was bij Verlichte kennis en inzicht, maar ook bij deugdzaamheid van haar volk.³⁰ Maar welke deugden wilde de burgerij de hun eigen kinderen en de kinderen der natie bijbrengen?

De nieuwe invulling van het begrip burgerlijkheid was verbonden met een beschavingsideaal dat terug ging tot de Verlichting. Het vormen van het karakter stond in dit ideaal centraal.³¹ Een verstandelijke ontwikkeling, doordrenkt met morele deugdzaamheid, bood de beste kansen voor een goed burgerschap in de toekomst. De nieuwe burger was een deugdzaam persoon die niet zijn eigen, maar het algemeen belang, centraal liet staan in zijn gedrag.³² Dit impliceerde dat de man zich vooral zou inzetten voor de maatschappij in de publieke sfeer en zich niet of nauwelijks zou richten op het huishouden en het opvoeden van de kinderen in de privésfeer. Het was aan de moeders om de burgers van de toekomst deugdelijk op te voeden. De rol van de vrouw als opvoeder werd door Betje Wolff en latere pedagogen zoals de Zwitser Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827), verheerlijkt. De huisvrouw werd betiteld tot opvoedster en hoedster van de burgerlijke deugden. De schaduwzijde was volgens Bakker dat hierdoor de vader werd uitgesloten van de opvoeding.³³

De opvoeding van een kind vond plaats in de privésfeer en moest in het teken staan van zelfbeheersing, braafheid, eerlijkheid, oppassendheid, zuinigheid, matigheid en orde, kortom alle burgerlijke deugden.³⁴ Alle schending van deze deugden tijdens de ontwikkeling betekende gevaar voor het kwets- en vormbare kind. Rousseau zag in *Emile ou de l'éducation* de ontwikkeling van een kind uit de burgerij als een proces dat moest worden begeleid.³⁵ Hij was ervan overtuigd dat de mens een natuurlijke '*aandrift tot zelfveredeling*' had. Het doel van de opvoeding was voor de ouders deze natuurlijke aandrift te bevorderen en te sturen waar nodig.³⁶ Het kind moest leren zijn natuurlijke drift te beheersen. De deugd zelfbeheersing kwam hier om de hoek kijken. Er kon geen kennis bestaan zonder deugd, wat de deugd was een groot onderdeel van het karakter dat gevormd was door een zedelijke opvoeding.³⁷ Door het kind van jongs af aan zelfbeheersing te leren kon het de driften ook op latere leeftijd de baas zijn.

Zelfbeheersing vormde de sleutel, want alleen ouders die zichzelf in de hand hadden, konden de deugd aan hun kinderen overdragen. '*Buigt het takje, terwijl het teer is*' adviseerde de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Tijdens het bijbrengen van deze deugden was het goede voorbeeld van de ouders, maar voornamelijk van de moeder, van cruciaal belang. Zij moest de idealen niet voorschrijven, maar

³⁰ Lenders, 'Van kind tot burger', 18.

³¹ P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2005) 101.

³² Lenders, 'Van kind tot burger', 34, 38-39.

³³ Bakker, 'Vaders in de geschiedenis', 25-37.

³⁴ P.C.M. Bakker, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 206

³⁵ L. Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als Historisch Verschijnsel* (Amsterdam 1994) 75-76

³⁶ Bakker, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 207-208

³⁷ Lenders, 'Van kind tot burger', 23.

voorleven.³⁸ Naast het goede voorbeeld geven had de vrouw observatie en controle op het gedrag van het kind als opvoedkundige middelen. Zij moest het kind aanleren om uit gewoonte het goede te doen, later zou het dit bewust en uit vrije wil doen. Aanleren was gemakkelijker dan afleren daarom waren orde en regelmaat van groot belang.³⁹ Alle inbreuk hierop moest in de kiem worden gesmoord; zo ook het huispersoneel.

De leden van het huispersoneel waren onderdeel van de privésfeer en dienden in de gaten gehouden te worden aangezien zij er volgens de burgerij nogal ruwe en irrationele gewoonten op na konden houden zoals slaan en het bang maken van het kind door verhalen over spoken of andere griezelige dingen te vertellen. Het huispersoneel moest qua opvoeding van de kinderen niets worden toevertrouwd.⁴⁰ Hoewel het huispersoneel verbleef in de privésfeer werd het eigenlijk beschouwd als onderdeel van de buitenwereld die vol was met gevaar. In de publieke sfeer stonden de kinderen bloot aan de bedervende invloed en ondeugden van de massa.

Het was niet alleen van belang om deze deugden na te streven maar ook de ondeugden die deze konden bedreigen uit de weg te gaan. Deze ondeugden waren volgens Los onmatigheid, luiheid of lamlendigheid, lichtzinnigheid, koppigheid, hooghartigheid, gevoeligheid voor vleierij, gemeenzaamheid met personeel, ongeduld, rusteloosheid, zwijgzaamheid of praatziekte, scherts, kwaadaardigheid, laster, liegen, hang naar luxe, afgunst, de wil om zich te onderscheiden en gierigheid.⁴¹ Al deze ondeugden moesten door ouders en hun kinderen vermeden worden om goede burgers te zijn.

Om het kwetsbare kind te beschermen tegen de schadelijke invloed van deze ondeugden was de scheiding tussen privésfeer en de publieke sfeer noodzakelijk. Zodra men buitenhuis kwam stond men bloot aan de invloed van mogelijk zedeloze vreemden die een slechte invloed konden hebben.⁴² In deze scheiding van sferen was het huishouden in de privésfeer het domein van de vrouw. Er was dus ook een scheiding tussen de deugden van de vrouw en de man. Bij huiselijkheid draaide alles volgens Bakker om de deugden orde, zuinigheid, netheid en de naaikunst die vooral van toepassing waren op de huisvrouw en gericht op haar rol in het huishouden.⁴³ De deugden van de huisvader in de publieke sfeer waren volgens Los vooral de algemeen menselijke deugden zoals vrijgevigheid, vaderlandsliefde, moed, vastberadenheid, meegaandheid, discretie, voorzichtigheid, liefde voor ware verdienste en spaarzaamheid.⁴⁴ Al deze algemene deugden zijn onder te brengen in de burgerlijke deugden. Daarnaast had de burgerij ook een aantal plichten zoals gehoorzaamheid, orde, eerlijkheid, vriendelijkheid, hulpvaardigheid en barmhartige naastenliefde die een grote overlap hadden met de burgerlijke

³⁸ P.C.M. Bakker, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925* (Amsterdam 1995) 215

³⁹ Bakker, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 207-208

⁴⁰ Ibidem, 206

⁴¹ W. Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 121.

⁴² Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 75.

⁴³ Bakker, 'Tot deugd en vreugd', 59.

⁴⁴ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 121.

deugden.⁴⁵ Bovenstaande deugden werden door de vrouw onderwezen binnen de privésfeer en door de mannen in de publieke sfeer.

De lagere klassen waren onderdeel van de publieke sfeer moesten volgens het Verlichte opvoedingsideaal ook opgevoed worden tot deugdzame burgers; opvoeding was het middel om dit ideaal te realiseren.

1.3. Volksoopvoeding

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw werd de behoefte tot hervorming steeds groter. Wolff was een van de voorlopers die geïnspireerd raakte door de Verlichtingsideeën en deze in Nederland introduceerde. Zij was onderdeel van de gegoede burgerij die in beweging kwam om de maatschappij te hervormen.⁴⁶ Het beschavingsoffensief was volgens Bakker het geheel van initiatieven van de burgerij om de lagere klassen hun huiselijkheidsideaal bij te brengen. Dit ideaal bestond uit een verzameling van alle burgerlijke deugden. De burgerij was ervan overtuigd dat door deze deugden te onderwijzen het volksgeluk zou toenemen.⁴⁷ De deugd zou leiden tot geluk en welvaart, terwijl rampen, armoede en ziektes degenen zouden treffen die zich inlieten met ondeugd.⁴⁸

De denkbeelden van de Verlichting moesten volgens het opvoedingsideaal door de burgers worden bijgebracht aan het volk waardoor vele initiatieven zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het licht zagen. Het Nut, en andere genootschappen, nam de taak op zich om het volk op te voeden tot eerbare, deugdelijke en Godvrezende burgers.⁴⁹ Het was dus de burgerij die zich organiseerde om deze veranderingen teweeg te brengen. Deze culturele burgerbewegingen bestonden eerst vooral uit leden van de gegoede burgerij, maar werden in de loop van de achttiende eeuw versterkt door een aanwas van burgers uit de maatschappelijke middenklassen.⁵⁰ Het was de overtuiging van de leden van deze bewegingen dat de beterbedeelden hun taak moesten vervullen zoals betrokken ouders en dat zij verantwoordelijk waren voor hun minderbedeelden landgenoten.⁵¹

Het volgende hoofdstuk zal de oprichting van een van de burgerbewegingen, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, beschreven worden en hoe zij als genootschap in het opvoedingsideaal van de burgerij paste.

⁴⁵ Bakker, 'Tot deugd en vreugd', 60.

⁴⁶ Lenders, 'Van kind tot burger', 15.

⁴⁷ Bakker, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 206.

⁴⁸ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 74.

⁴⁹ Bakker, 'Tot deugd en vreugd', 52.

⁵⁰ Lenders, 'Van kind tot burger', 15.

⁵¹ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 71.

2. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Aan het einde van de achttiende eeuw had de burgerij de taak op zich genomen om de lagere klassen op te voeden tot deugdelijke burgers. In deze periode was er sprake van grote armoede, slechte leefomstandigheden en een uitzichtloze sociale situatie van het volk. Deze omstandigheden vormden een belangrijke inspiratie voor uiteenlopende sociale initiatieven.⁵² Een daarvan was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, opgericht in 1784 als Genootschap van Konsten en Wetenschappen onder de zinspreuk 'Tot Nut van 't Algemeen' en was een belangrijke initiatiefnemer in het burgerlijk beschavingsoffensief. De activiteiten van dit offensief werden ontplooid om de lagere klassen te beschaven. Het was de overtuiging van het Nut dat wanneer het volk zou worden opgevoed door het overbrengen van kennis en deugd, de levensomstandigheden verbeteren en het volksgeluk zou toenemen.⁵³ Het Nut stond hiermee in de traditie van het Verlichte opvoedingsideaal en maakte zich sterk om *'godsvrucht en goede zeden, overeenkomstig met de beginselen van den Christelijke godsdienst te bevorderen'*.⁵⁴

2.1. Een Verlicht idee

Tijdens een gesprekskring in Edam werd er door Jan Nieuwenhuijzen (1724-1806), volgens Mijnhardt en Wichers een niet bijzonder opvallende doopsgezinde predikant, het voorstel gedaan om een nieuw genootschap op te richten dat zich zou richten op de volksontwikkeling.⁵⁵ Mijnhardt en Wichers stellen terecht dat deze gesprekskring en het onderwerp van de discussie, namelijk de ontwikkeling van het volk, in een directe lijn stond met het Verlichte opvoedingsideaal. Nieuwenhuijzen was ervan overtuigd dat het volk opvoed- en vormbaar was en wilde dit door middel van dit genootschap bereiken. Nieuwenhuijzen voelde zich als onderdeel van de burgerij en het verstandige deel van de natie verplicht het volk te beschaven. Verder dan het voorstel is het echter nooit gekomen. Het was Martinus Nieuwenhuijzen (1759-1793), de zoon van Jan Nieuwenhuijzen, die in 1784 als pas afgestudeerd arts dit voorstel uitwerkte tot een plan voor het te stichten genootschap.⁵⁶

Al vanaf haar oprichting hield het Nut zich bezig met de opvoeding en het onderwijs van het volk. Dit kwam ook direct naar voren in het plan van Nieuwenhuijzen voor het nog op te richten genootschap. Het plan begon met de volgende inleiding: *'Elk weldenkend Nederlander, die een wezentlijk belang in den bloei en welstand van zijn Vaderland stelt, die overweegt, wat een Mensch, een Christen, aan zijn Natuurgenooten, aan zijn Medechristenen verschuldigd is, moet een teder medelijden over den staat des gemeenen Mans in ons Vaderland gevoelen. Onkunde in verscheide nuttige wetenschappen heeft onder*

⁵² Lenders, 'Van kind tot burger', 15.

⁵³ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 8.

⁵⁴ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 72-73.

⁵⁵ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 7-10.

⁵⁶ Zuidema, 'Martinus Nieuwenhuijzen, in: Dr. P.C. Holhuysen en Prof. Dr. P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 2.* (Leiden 1911). 993-994; Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 7-10.

velen onzer handwerkenden landgenoten plaats; velen van hen zullen mogelijk niet in staat zijn, om de eenvoudigste bewijzen voor de aanwezigheid van God en de waarheid van den Christelijken Godsdienst voor te stellen, noch hunnen pligt als mensch, als burger en als Christen te beseffen, noch kennis hebben aan andere kunsten en wetenschappen, die hen tot nuttige leden der maatschappij, tot braave opvoeders en verzorgers van hunner kinderen en huisgenooten kunnen maken'.⁵⁷ In deze inleiding komt naar voren dat de brave en deugdzame burgers, de lagere klassen moesten opvoeden. De zedeloosheid en ondeugdelijkheid viel hen, volgens Nieuwenhuijzen, niet te verwijten. Dit was te wijten aan onkunde en onwetendheid, niet aan kwaadwilligheid van het volk. Daarom werd dit genootschap opgericht. Het plan was samen te vatten in een viertal kernpunten. Er stond in dat het genootschap zich bezig zou houden met de ontwikkeling van de onder-ontwikkelden en de armen; hiervoor zou het genootschap zich voornamelijk richten op het uitgeven van eenvoudige en goedkope boeken voor het minder-ontwikkelde volk. De leden moesten bereid zijn, en de mogelijkheid hebben om hun financiële middelen aan te wenden om de hulpbehoevenden en het genootschap bij te staan. Verder moesten de leden zich inzetten voor de verbetering van het lager onderwijs.⁵⁸ Op 16 november 1784 werd op basis van dit plan het genootschap in leven geroepen onder de naam 'Genootschap van Konsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot Nut van 't Algemeen'.⁵⁹

2.2. Volksontwikkeling

De oprichting van een dergelijk genootschap was niet uniek. Organisaties zoals leesgezelschappen, discussiegenootschappen, sociëteiten, geleerde genootschappen en academies hielden zich in heel Europa vanaf halverwege de achttiende eeuw bezig met de verspreiding van (nieuwe) kennis en hadden zich de ontwikkeling van de natie als doel gesteld.⁶⁰ Het Genootschap was zelf ook een vrucht van een discussiegenootschap. De meesten van deze instellingen hielden zich echter bezig met stoffelijke voortuitgang van hun land zoals het verwerven van meer rijkdom. Anderen, waaronder het Genootschap, hadden de algemeen maatschappelijke vooruitgang van de natie als doelstelling.⁶¹ De natie werd door het Nut vergeleken met een groot gezin; binnen dit gezin diende iedereen zich deugdelijk te gedragen.⁶² Het 'algemeen' stond bij het Genootschap centraal en daarom richtte het genootschap zich op het beschaven van het volk.

In 1787 werd de naam van het genootschap veranderd in Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen, waardoor de zinspreuk geïncorporeerd werd in de naam. In datzelfde jaar kwam de patriottentijd in Nederland door de interventie van Pruisen ten einde. Ondanks deze tijd van politiek onrust kon de

⁵⁷ M. Nieuwenhuijzen, *Voorlopig plan voor een nieuw te stichten genootschap* (1784) geciteerd door: Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 11.

⁵⁸ Op activiteiten van het Nut wat betreft onderwijsverbetering zal niet verder worden ingegaan omdat dit buiten het bereik van dit onderzoek valt.

⁵⁹ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 10-12.

⁶⁰ Ibidem, 7-8.

⁶¹ Ibidem, 7-8.

⁶² Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 73.

Maatschappij haar activiteiten blijven uitvoeren.⁶³ Het ledenaantal steeg gestaag en er kwamen in de jaren tussen 1787 en 1795 dertig lokale departementen tot stand.

Toen in 1795 in Nederland de Bataafse Republiek werd uitgeroepen werd het voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen mogelijk om haar ideeën wat betreft burgerschap en opvoeding op een nog grotere schaal toe te passen.⁶⁴ Het nieuwe bewind had het onderwijs van alle kinderen der natie hoog in het vaandel staan. In het ontwerp van de uiteindelijke staatsregeling van 1798 stond *'dat het onderwijs in alle zedelijke en burgerlijke deugden, kunsten en wetenschappen en allerlei noodwendige en nuttige kundigheden, voor een ieder verkrijgbaar en gemakkelijk gemaakt [moest] worden'*. Dit paste precies in het straatje van het Nut, dat in de basis hetzelfde voor ogen had met de Nederlandse staat en haar burgers.⁶⁵ Het Nut stelde de opvoeding van het volk centraal in haar doelstelling. Deze taak was niet alleen gericht op de minder-ontwikkelden, maar op het gehele volk. Deze opdracht was tevens een stok achter de deur voor de leden van het Nut om haar idealen van deugdzaamheid te blijven uitdragen. Het beschavingsoffensief was niet alleen gericht op de publieke sfeer, maar riep de burgerij ook op om het ideaal van deugdzaamheid uit te dragen.⁶⁶ Zij moesten immers, net zoals de ouders in een huisgezin, het goede voorbeeld geven. Het Nut zag Nederland als een groot gezin, waarin iedereen zijn of haar plek had en zich op een gepaste wijze diende te gedragen.⁶⁷

2.3. Het opvoedingsarsenaal

Het Nut had een aantal 'wapens' in haar arsenaal om haar beschavingsoffensief te lanceren. Er werden voordrachten gehouden en discussies gevoerd, de leden bouwden studiezalen voor educatieve doeleinden en richtten bibliotheken in. Een van de belangrijkste middelen was echter het uitschrijven van jaarlijkse prijsvragen.⁶⁸ De publicaties van het Nut waren bestemd voor de volwassenen, de jeugd moest worden bereikt door de ontwikkeling van een nieuw lager onderwijs te bevorderen.⁶⁹ Op 21 januari 1785 werd tijdens de eerste ledenvergadering van het genootschap de eerste van een lange reeks prijsvragen uitgeschreven.⁷⁰ De uitgeschreven prijsvragen betroffen vooral vraagstukken van sociale aard: armoede en werkloosheid, gezondheid en hygiëne, gezinsleven en huiselijkheid.⁷¹ Zeven van de prijsvragen die door het Nut werden uitgeschreven in de periode vanaf haar oprichting tot de eeuwwisseling hadden direct verband met opvoeding en onderwijs.⁷²

⁶³ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 14.

⁶⁴ Lenders, 'Van kind tot burger', 19.

⁶⁵ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 321.

⁶⁶ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 72.

⁶⁷ Ibidem, 73.

⁶⁸ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 8.

⁶⁹ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 72.

⁷⁰ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 12.

⁷¹ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 74.

⁷² Zie voor lijst van titels van deze prijsverhandelingen: Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 398-401.

De beste antwoorden op de prijsvragen werden bekroond en later uitgebracht in boekjes. De uitgegeven be kroonde verhandelingen werden gratis onder de leden verspreid met de opdracht om deze na het lezen door te geven aan de minder ontwikkelden zodat zij er hun voordeel mee konden doen.⁷³ De boekjes waren eenvoudig geschreven, zodat zij voor iedereen te begrijpen waren. Vele van deze uitgegeven prijsverhandelingen waren om deze reden erg populair en beleefden vele drukken. Sommigen van deze nutsboekjes behaalden oplagen van wel 5000 à 6000 exemplaren.⁷⁴ De antwoorden die werden beloond met een gouden of zilveren medaille waren volgens Bakker stuk voor stuk een lofzang op de burgerlijke idealen braafheid, eerlijkheid, oppassendheid, zuinigheid, matigheid en orde.⁷⁵ Martinus Bodisco en H.H. ten Oever waren gouden prijswinnaars van twee van deze prijsvragen. In hoofdstuk drie zal er uitgebreid worden ingegaan op deze auteurs en hun verhandelingen.

Het ideaal van het Nut was de samenleving leefbaar te maken voor iedereen door haar beschaafder en deugdzamer te maken.⁷⁶ Het was in de ogen van het genootschap mogelijk om de deugd aan te leren. De nadruk van de activiteiten lag daarom vooral op de opvoeding en het onderwijs van de minder-ontwikkelden van de lagere klassen ofwel: het volk. Kruithof stelt dat het Nut de eerste niet-kerkelijke organisatie van de burgerij was.⁷⁷ De activiteiten van het genootschap waren volgens Mijnhardt en Wichers echter gebaseerd op Christelijke naastenliefde wat uiteindelijk bijdroeg aan de veranderingen binnen de sociale orde van Nederland.⁷⁸

Het Nut was vooral een protestants hervormd genootschap; er waren nauwelijks katholieken lid. De oprichting van het Nut door predikant Jan Nieuwenhuijzen wordt door de historicus Veldheer als een belangrijk punt gezien in het burgerlijk beschavingsoffensief dat de gehele negentiende eeuw zou voortduren.⁷⁹ De historicus Lenders stelt dat er van de 77 auteurs van be kroonde prijsverhandelingen er 31 predikant waren. De meeste hiervan waren hervormd, maar een enkeling was remonstrants, doopsgezind of luthers. De overige winnaars waren hoofdzakelijk jurist, verbonden aan de 'magistratuur' of werkzaam in het belastingwezen. Op een aantal uitzonderingen na waren alle prijswinnaars academisch geschoold.⁸⁰ Op dit beeld is een nuance aan te brengen: Lenders noemt hier alleen de gouden medaillewinnaars, de auteurs die de beloond werden met de tweede plaats werden samen met de prijswinnaars gepubliceerd maar deze noemt hij niet.

In het volgende hoofdstuk zullen er door middel van een *case study* twee door het Nut uitgegeven prijsverhandelingen geanalyseerd worden.

⁷³ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 74.

⁷⁴ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 13.

⁷⁵ Bakker, 'Tot deugd en vreugd', 52.

⁷⁶ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 69.

⁷⁷ Ibidem, 73.

⁷⁸ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 8.

⁷⁹ V. Veldheer, 'Deugdzaam staatsburgerschap: de negentiende eeuw' in: P. Dekker en J. de Hart (ed.) *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie* (Den Haag 2005) 34-35.

⁸⁰ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 74.

3. Prijsverhandelingen

Er is in het eerste hoofdstuk een beeld geschetst van de opvoedingsidealen van de burgerij rond 1800. Vanuit deze idealen wilde de burgerij haar deugden overbrengen op de lagere klassen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was een resultaat van dit Verlichte gedachtengoed. Ook het Nut geloofde in de maakbaarheid en opvoedbaarheid van het volk. De opvoeding van de natie, welke bestond uit een grote hoeveelheid gezinnen, was de sleutel tot het verhogen van het volksgeluk. Het vergroten van het geluk van een individueel huisgezin zou automatisch leiden toe een toename van het algemene volksgeluk. Daartoe schreef het Nut ieder jaar een prijsvraag uit, beloofde de beste antwoorden met medailles en bracht deze uit in boekvorm.

In dit hoofdstuk zullen twee prijsverhandelingen van het nut geanalyseerd worden. Eerst zullen de uitgeschreven prijsvragen en de winnende auteurs kort besproken worden. Iedere verhandeling bestond uit de werken van de twee prijswinnaars. Er zal gekeken worden in hoeverre de rolverdeling van de vader en moeder in het huisgezin, in het bijzonder wat betreft de opvoeding van de kinderen, naar voren komt in de teksten. Deze analyse zal een beter beeld scheppen in hoeverre het burgerlijke ideaal van de gescheiden sferen werd uitgedragen door het Nut.

3.1. Prijsvragen en prijswinnaars

In 1789 schreef het Nut de prijsvraag uit: *'Welke zijn de krachtigste drangredenen, om ouders hunne duure verplichtingen op het hart te drukken, om hunne kinderen, door eene verstandige en godvruchtige opvoeding, tot nuttige leden van den Burgerstaat, en eenmaal tot Burgeren des Hemels opteleiden? En welke zijn de beste middelen, die zij tot dat gewichtig einde hebben in 't werk te stellen?'*. In de inleiding van deze verhandeling schreef M. Nieuwenhuijzen, de secretaris van het Nut, het volgende: *'De opvoeding der jeugd is zeker eene zeer gewichtige taak, welkers goede of kwaade behartiging niet zelden het lot van een geheel geslacht beslist, en het was deze reden, welke de Maatschappij bewoog, om, deswegen, een Prijsvraag uit te schrijven'*.⁸¹ Het Nut zag het falen van ouders in de opvoeding van hun kinderen als oorzaak van de culturele- en sociale teloorgang in de maatschappij. Zij schreef deze prijsvraag uit om van haar leden te horen hoe een slechte opvoeding vermeden kon worden en welke middelen hiervoor gebruikt konden worden. Van alle inzendingen had de beoordelingscommissie een tweetal auteurs gekozen voor de gouden en zilveren erepenning. De eerste plaats ging naar Henricus Hieronymus ten Oever (1746-1825) en tweede plaats naar Johannes Wigeri (1750-1818).

Henricus Hieronymus ten Oever werd geboren in Amsterdam en was predikant in onder andere Oud-Beijerland, Woerden en ten slotte 's-Hertogenbosch, waar hij ook tot hoogleraar in de wiskunde werd benoemd. Hij verwierf driemaal een gouden medaille voor zijn verhandelingen, waarvan twee voor

⁸¹ Voorbericht, *Prijsverhandelingen over de zedelijke opvoeding der Kinderen, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. (Amsterdam 1795) III.

een prijsvraag van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.⁸² De eerste ontving hij voor zijn antwoord *'Andwoord op de vraag: Welke zijn de krachtigste drangredenen, om Ouderen hunne zo duure verplichtingen op het hart te drukken, om hunne kinderen, door eene verstandige en godvruchtige opvoeding, tot nuttige leden van den Burgerstaat, en eenmaal tot Burgers des hemels, opteleiden? En welken zijn de beste middelen, die zij, tot dat gewichtig einde, hebben in het werk te stellen'* in 1789 en de tweede voor zijn verhandeling over *'welke wijze kan men de minkundigen ten klaarste en gemakkelijkste den Schepper leeren kennen in Zijne volmaaktheden uit zijne werken'* in 1801.⁸³

Johannes Wigeri was vanaf 1780 predikant in Beverwijk waar hij ook actief was met de opvoeding, het onderwijs en opleiding van studenten. Hij had een doctoraat in zowel letteren als filosofie en was lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1787 werd zijn antwoord op de jaarlijkse prijsvraag van het Nut: *'Zijn bewijzen en kenmerken eener goddelijke openbaring te vinden in de des Ouden en Nieuwen Verbonds?'* beloond met een gouden medaille. Hij ontving een zilveren medaille voor zijn verhandeling over *'De Zedelijke opvoeding der kinderen'* in 1789. In 1798 werd hij wederom geëerd met een zilveren medaille door het Haagsch genootschap ter verdediging van den Christelijken Godsdienst voor zijn *'Bedenkingen over de geboorte van Jezus uit eene Maagd'*.⁸⁴

Beide winnaars van de prijsvraag over de zedelijke opvoeding van kinderen waren predikant. Hoewel in hoofdstuk twee werd gesteld dat het Nut de eerste niet-christelijke burgerlijke organisatie was, was 40 procent van de prijswinnaars predikant. Dit percentage is aanzienlijk maar lag genuanceerder aangezien de zilveren medaillewinnaars niet door Lenders worden benoemd. Tevens was in de periode 1784 en 1800 ongeveer de helft van de prijsvragen religieus van aard, het was daarom niet vreemd dat vooral predikanten hun bijdragen leverden.⁸⁵ Wanneer de prijsvragen niet per definitie religieus van aard waren, waren het niet altijd de predikanten die in de prijzen vielen. Bodisco en Ouwerkerk de Vries, de auteurs van verhandelingen over de vraag naar de rollen van de brave huisvader en huismoeder, waren respectievelijk ambtenaar en zakenman. Hieronder worden deze auteurs toegelicht.

In 1792 schreef het Nut een prijsvraag uit, de vraag luidde: *'Wat zijn de verplichtingen van eenen braaven Huisvader, en zulks eene Huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven, als mede aanwijzing der oorzaken van het weinige geluk in veele Huisgezinnen'*. Twee jaar later werden uit negen ingezonden

⁸² A.J. van der AA, *Biographisch Woordenboek. Deel 14.* (Haarlem 1858) 44.

⁸³ Knipscheer, 'Henricus Hieronymus ten Oever', in: Dr. P.C. Holhuysen en Prof. Dr. P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 10.* (Leiden 1911) 685-686.

⁸⁴ Zuidema, 'Johannes Wigeri', in: Dr. P.C. Holhuysen en Prof. Dr. P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 4.* (Leiden 1911) 1456; A.J. van der AA, *Biographisch Woordenboek. Deel 20.* (Haarlem 1858) 196.

⁸⁵ Zie voor lijst van titels van deze prijsverhandelingen: Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 398-401.

stukken de twee beste verhandelingen beloond met een gouden en zilveren erepenning.⁸⁶ De eerste plaats ging naar Martinus Bodisco (1753-1823) en de tweede plaats naar Jan van Ouwerkerk de Vries (1770-1842).

Martinus Bodisco heeft zich tijdens zijn leven in dienst gesteld van zijn geboortestad Haarlem. Hij trouwde in 1775 en kreeg vier kinderen (twee zonen en twee dochters). In augustus 1795 werd hij, na meerdere betrekkingen als ambtenaar, benoemd tot commissaris van de Kleine Bank van Justitie. Hij was actief in meerdere commissies van het departement Haarlem van het Nut. In 1794 schreef hij de verhandeling *'Over de Verplichtingen van eenen Braaven Huisvader, en zulk eene Huismoeder in 't gemeen Burgerlijk Leven. Benevens eene aanwijzing der gemeene Oorzaken, waar door in zo veele Huishoudingen zoo weinig geluk plaats heeft'* dat werd beloond met een gouden erepenning.⁸⁷ Hij werd volgens Van der Aa, auteur van het *Biographisch Woordenboek*, gezien als een echte *'menschenvriend'* en liet na zijn overlijden al zijn vermogen na aan de afdeling Haarlem van het Nut.⁸⁸

Jan van Ouwerkerk de Vries werd geboren in Amsterdam waar hij tot 1820 handel dreef aan de Amsterdamse beurs. Na zijn terugtrekking uit het zakenleven vestigde hij zich in Zeist waar hij zich wijdde aan zijn studies geschiedenis en economie. Van Ouwerkerk de Vries werd beschouwd als een autoriteit op het gebied van staathuishoudkunde en vaderlandse koophandel.⁸⁹ Hij schreef drie bekroonde antwoorden op prijsvragen van het Nut. In 1794 ontving hij een zilveren medaille voor zijn antwoord *'Over de verplichting van een braaven huisvader en zulk eene huismoeder in 't gemeene burgerlijke leven'*, in 1799 voor zijn onderzoek *'Onderzoek of men de kinderen behoort te leeren bidden en danken'* en voor zijn verhandeling *'Over de pligten der samenleving'* ontving hij in 1813 een medaille.⁹⁰

De vier verhandelingen met de denkbeelden van de auteurs in kwestie zullen nu worden geanalyseerd op de vraag in hoeverre de rolverdeling van de ouders in het huishouden en de opvoeding van de kinderen naar voren komt in het kader van de gescheiden sferen.

3.2. De 'publieke man'

In hoofdstuk 1 is er geconcludeerd dat de publieke sfeer het domein van de man was. De rol van de vader speelde zich voornamelijk buiten het huishouden af. De vier verhandelingen zullen geanalyseerd worden aan de hand van dit kader. Welke deugden voor de man werden er door de Nutsauteurs benadrukt en in hoeverre had de man invloed op de opvoeding van de kinderen die zich voornamelijk voltrok in de privésfeer?

⁸⁶ Inleiding, *Prijsverhandelingen behelzende de verplichtingen van eenen Braaven Huisvader en zulk eene Huismoeder, in 't gemeen Burgerlijk leven; als meede aanwijzingen der oorzaken van het weinige geluk in veele huisgezinnen*. (Amsterdam 1795) II-III.

⁸⁷ H.E. Knappert, 'Martinus Bodisco', in: Dr. P.C. Holhuysen en Prof. Dr. P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 4*. (Leiden 1911) 179-180.

⁸⁸ A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek. Deel 4*. (Haarlem 1858) 700.

⁸⁹ A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek. Deel 14*. (Haarlem 1858) 295.

⁹⁰ Brugmans, 'Jan van Ouwerkerk de Vries', in: Dr. P.C. Holhuysen en Prof. Dr. P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 4*. (Leiden 1911) 1429-1430

Bodisco schreef in zijn verhandeling wat naar zijn mening de plichten van de huisvader en huismoeder in het huishouden waren. Hij was zich er terdege van bewust dat zijn verhandeling nooit in iedere situatie toepasbaar zou zijn en bracht dan ook enige nuances aan. Bodisco stelde dat de betrachte plichten van de huisvader en huismoeder verschillen naar gelang de omstandigheden. Tevens kan het hen niet aangerekend worden wanneer zij hun plichten niet kennen. Daarom was het van groot belang dat deze plichten duidelijk werden. Bodisco stelde dat deze plichten wel op gelijke voet moesten staan aan het vermogen en mogelijkheden van het huishouden.⁹¹ Met het vermogen bedoelde Bodisco de financiële middelen van het huishouden.

Een van de belangrijkste taken van de huisman was de kostwinning voor zijn gezin. Bodisco ging er zelfs vanuit dat dit vanzelf sprak. De huismoeder had hier ook verantwoordelijkheid in te nemen maar hij sprak in het bijzonder de man toe: '*..de zorg van het tijdelijk bestaan [van het gezin is] in 't bijzonder uw pligt...*'. Het beroep van een man diende met *vlijt* en *naarstigheid* te worden uitgevoerd. Bodisco waarschuwde voor de gevaren van *luiheid* en *vadsigheid aangezien* deze ondeugden het burgerlijke ideaal van *stiptheid* in de weg stonden.⁹² De man moest de kost *eerlijk* en *oprecht* verdienen.⁹³ Hij zorgde voor het huishouden en diende hierin een voorbeeld te zijn voor zowel zijn zonen als zijn bedienden. Bodisco bevestigde hier het beeld dat Davidoff en Hall in hun boek schetsten; de gescheiden sferen waren van elkaar afhankelijk. De man verdiende de kost in de publieke sfeer om zijn gezin in de privésfeer te onderhouden.⁹⁴

Van Ouwerkerk de Vries noemde het gevaar van sterke drank als dreiging voor de plicht van kostwinning. Het was de taak van de vader om zijn kinderen te waarschuwen voor het gevaar van drankmisbruik en hen het plichtsbef van de kostwinning bij te brengen.⁹⁵ Luiheid en dronkenschap vormde een grote bedreiging.⁹⁶ Ten Oever waarschuwde in zijn stuk voor deze ondeugden die in de publieke sfeer op de loer lagen. Dronkenschap had een negatieve invloed op alle burgerlijke deugden. Het leed tot het verliezen van de zelfbeheersing, braafheid, matigheid, oppassendheid, orde en het verstand. Ten Oever noemde in zijn verhandeling een dergelijk man die zijn tijd verkwistte in kroegen

⁹¹ M. Bodisco, 'Over de Verplichtingen van eenen Braaven Huisvader, en zulk eene Huismoeder in 't gemeen Burgerlijk Leven. Benevens eene aanwijzing der gemeene Oorzaken, waar door in zo veele Huishoudingen zoo weinig geluk plaats heeft', in: *Prijsverhandelingen behelzende de verplichtingen van eenen Braaven Huisvader en zulk eene Huismoeder, in 't gemeen Burgerlijk leven; als meede aanwijzingen der oorzaaken van het weinige geluk in veele huisgezinnen.* (Amsterdam 1795) 10.

⁹² Ibidem, 20.

⁹³ Ibidem, 24.

⁹⁴ Davidoff en Hall, *Family Fortunes*.

⁹⁵ J. Van Ouwerkerk de Vries, '*Korte schets der verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven*', in: *Prijsverhandelingen behelzende de verplichtingen van eenen Braaven Huisvader en zulk eene Huismoeder, in 't gemeen Burgerlijk leven; als meede aanwijzingen der oorzaaken van het weinige geluk in veele huisgezinnen.* (Amsterdam 1795) 94-95.

⁹⁶ H.H. ten Oever, 'Andwoord op de Vraage: Welke zijn de krachtigste drangredenen, om Ouders hunne zo duure verplichtingen op het hart te drukken, om hunne kinderen, door eene verstandige en godvruchtige opvoedinge tot nuttige leden van den Burgerstaat, en eenmaal tot Burgers de Hemels, opteleiden?', in: *Prijsverhandelingen over de zedelijke opvoeding der kinderen* (Amsterdam 1795) 304-305.

een *'doorbrenger'*. Een *'doorbrenger'* was een man die geen eer had en zichzelf en zijn gezin verwaarloosde. Een dergelijk man was een dief van het huishouden omdat hij het een goede opvoeding onthield. Hij ging zelfs nog verder dan dat: *'[hij is] een dief van het algemeen, hij besteelt God zelve, ja hij is nog erger'*.⁹⁷ Ten Oever doelde hier met *'het algemeen'* op de samenleving; een beeld dat door Kruithof werd geschetst als de natie in de vorm van een groot gezin; binnen dit gezin diende iedereen zich deugdelijk te gedragen.⁹⁸

De vader was volgens Ouwerkerk de Vries aan de samenleving verplicht om zichzelf voor haar nuttig te maken. Als hij zich nuttig maakte voor de maatschappij zou hij in dienst staan van de welvaart. Dit doel kon in het bijzonder bereikt worden door zijn gezin met *'nijvere werkzaamheid en spaarzaamheid'* te voorzien in de basisbehoeften van de mens.⁹⁹ Onder deze behoeften werden niet alleen eten, drinken en onderdak, maar ook opvoeding verstaan. Van Ouwerkerk de Vries zag het als de verantwoordelijkheid van de man om de opvoeding van de kinderen te regelen en te bekostigen.¹⁰⁰ Ten Oever plaatste hier echter wel een kanttekening bij. De man moest in het achterhoofd houden dat wanneer zij de kinderen veel geld nalieten en de opvoeding niet zo deugdzaam was dit zou resulteren in het alleen maar slechter worden van hen. Het geld zou hen in staat stellen om zich als beesten te gedragen.¹⁰¹ Door de kinderen veel geld na te laten stelde hij hen bloot aan de ondeugden luiheid en het toegeven aan driften.

Om hen te beschermen tegen deze ondeugden was iedere vader het aan zijn kinderen verplicht om hen een bestemming in de wereld te geven. Hij moest hen aanmoedigen een geschikt beroep te vinden. Ten Oever riep de man op om zijn kinderen, en in het bijzonder zijn zonen, een goed ambacht te leren.¹⁰² Dit zou hen de deugden zelfbeheersing en zuinigheid bijbrengen. Het was een plicht van de vader om deze idealen en deugden over te brengen tijdens de opvoeding.

De vier auteurs trachtten de idealen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uit te dragen. De maatschappij sprak over een *'verstandige en godvruchtige opvoeding'*.¹⁰³ Godsdienstigheid was een van die idealen die de burgerij uitdroeg. Ten Oever en Wigeri waren beide predikant en schreven over religie als onderdeel van opvoeding van het kind. Hoewel Van Ouwerkerk de Vries geen predikant was schreef hij dat de godsdienst en het bijbrengen hiervan, binnen het huishouden onderdeel was van het mannelijk domein. De vader diende voor te gaan in het gebed, zowel voor als na het eten, om God te

⁹⁷ Ibidem, 304-305.

⁹⁸ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 73.

⁹⁹ Ouwerkerk de Vries, *'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven'*, 98, 107.

¹⁰⁰ Ibidem, 110.

¹⁰¹ Ten Oever, *'Zedelijke opvoeding der kinderen'*, 299.

¹⁰² Ibidem, 298-299.

¹⁰³ Ten Oever, *'Zedelijke opvoeding der kinderen'*, 291.

danken voor al zijn zegeningen.¹⁰⁴ In het kader van de gescheiden sferen is dit opmerkelijk. Godsdienst was onderdeel van beide sferen. Het gebed en het Bijbel lezen voltrokken zich binnen het huishouden terwijl de kerkgang buiten het huis en dus in de publieke sfeer plaatsvond. De vader was dus volgens Ouwerkerk de Vries ook in de privésfeer verantwoordelijk voor de religieuze vorming van zijn kinderen. Ten Oever waarschuwde zelfs dat als de vader deze verantwoording niet nam hij een zeer grote fout beging. Er stond immers in de Bijbel: *'laaten de kinderen tot mij komen... hunner is het Koninkrijk der Hemelen'*.¹⁰⁵ Hij noemde de kinderen bezittingen van God, en bezittingen zoals geld en goed mocht men ook niet verwaarlozen¹⁰⁶

Het was volgens Ten Oever niet voor niets dat God zich *'Vader der mensen'* noemde. God was de beste verzorger en was meer vader dan andere vaders. Vaders waren dus ook meer vader dan voogden, verzorgers of beschermers. Hier liet Ten Oever zich duidelijk als Verlicht man zien. De vader was volgens hem de echte opvoeder wanneer het religie betrof, deze opvatting is direct te herleiden naar Rousseau die stelde dat: *'De vader alleen is de echte onderrichter, zoo goed als de moeder de eenige waarachtige voedster kan zijn'*.¹⁰⁷ De vader mocht de religieuze opvoeding van zijn kinderen niet overlaten aan anderen, het was immers zijn taak. Het was aan hem om de kinderen op te voeden zoals de Maatschappij voor ogen had. Als de vader deze taak met vlijt uitvoerde dan was hij met recht *'... [één van de vaders die] weeten hunne kinderen goede gaven te geeven...'*. Een verstandige vader moest volgens Ten Oever de woorden van Jezus over kinderen: *'ik kan zo min de mijnen vergeeten, als eene vrouw haaren zuigeling'* ter harte nemen.¹⁰⁸

Een steeds terugkomend thema in alle verhandelingen is het verstand. Zowel de man als de vrouw dienen met verstand het huishouden te leiden. Hierin staan alle auteurs in een directe lijn met de Verlichte pedagogen van de achttiende eeuw. Van Ouwerkerk de Vries roept de brave huisvader op *'...zijne kinderen met verstand, en niet met drift [te] regeeren...'*. Hij beschouwde de drift als een gevaar voor een goede opvoeding. De kinderen kon schade berokkend worden door een te harde aanpak als gevolg van woede en drift, zoals ook door de profeet Paulus in zijn Brief aan de Efeziërs wordt gezegd.¹⁰⁹ Maar als het moest, straf dan bedaard raadde Van Ouwerkerk de Vries aan. De vader moest altijd in zijn achterhoofd houden dat te heftig straffen de drift in kinderen kon aanwakkeren. Dit alles gold niet alleen voor de kinderen en het personeel maar ook voor de vrouw in het huishouden.¹¹⁰

¹⁰⁴ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 127.

¹⁰⁵ Ten Oever, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 303.

¹⁰⁶ Ibidem, 306.

¹⁰⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Emile ou de l'éducation* (1762), geciteerd door: Bakker, 'Vaderschap in historisch perspectief', 25-37.

¹⁰⁸ Ten Oever, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 300-302.

¹⁰⁹ Nieuwe Bijbelvertaling, De Brief aan de Efeziërs Hoofdstuk 6:4, 9.

¹¹⁰ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 114-115

Volgens Bodisco diende de man zijn vrouw *'waare liefde te betoonen'* door haar *'in eere en in groote waarde'* te houden.¹¹¹ Hij diende haar als zijn grootste schat te behandelen. De vader moest altijd het belang van het huishouden voorop stellen. Het was daarom van belang dat noch de vader, noch de kinderen, noch de eventuele dienstboden iets zeiden of deden dat het gezag van de moeder kon ondermijnen. Wanneer de vrouw aangesproken diende te worden moest dit niet in het bijzijn van anderen gedaan worden en altijd met zachtzinnigheid en nooit met drift.¹¹² De vader diende de moeder bij te staan in het huishouden, maar hoeveel liefde hij ook voor zijn echtgenote had, dit mocht nooit ten koste gaan van zijn eigen gezag. Nooit mocht hij *'...door laffe verwijfdheid, koele onverschilligheid, of kinderagtige toegeevenheid, zich, in zijn gedrag, gelijk stelle met zijn onnozel kind'*, aangezien dit zijn gezag zou aantasten.¹¹³ De man moest de vrouw altijd met eerbied en genegenheid behandelen. *'Laat ... uwe Huisvrouw, de gezelline uwes leven zijn'* schreef Bodisco. De man diende aan de zijde te zijn van de huismoeder om haar bij te staan in de opvoeding van de kinderen. Wanneer de man het huis verliet buiten werkuren diende dit te gebeuren met verstand, matigheid, zuinigheid en zelfbeheersing.¹¹⁴

Het huishouden was het domein van de vrouw. In de volgende paragraaf zal de rol van de vrouw in de privésfeer en de opvoeding van de kinderen besproken worden.

3.3. De 'privé vrouw'

Een van de belangrijkste rollen van een *braave* huismoeder is het oprecht liefhebben van haar man. Oprecht liefhebben was volgens Bodisco *'...niet eene koele en ras verflaauwde liefde, niet eene liefde, die van [...] grilligheid zoude afhangen'* maar wederkerige liefde.¹¹⁵ Hij illustreerde dit met het voorbeeld van Maria van Reigersbergen die zich liet opsluiten samen met haar man, Hugo de Groot: *'Gedenk hier, waarde Huismoeder! Aan uwe getrouwe voorgangster, de braave Maria van Reigersbergen; gedenk hoe zij verkoos te deelen in het akelig lot, haaren man, op het Loevesteinsche...'*¹¹⁶ Een referentie naar de deugdelijke vrouwen uit Gouden Eeuw.

Van Ouwerkerk de Vries beschouwde *'het vak der moederlijke pligten'* als iets dat van moeder op dochter werd overgebracht.¹¹⁷ Dochters konden door middel van speelpoppen en toebehoren de taken van het huishouden leren.¹¹⁸ Volgens Wigeri waren dochters geschikt om in de toekomst zelf moeder en

¹¹¹ Bodisco, 'Verplichtingen van eenen Braaven Huisvader, en zulk eene Huismoeder in 't gemeen Burgerlijk Leven', 12-13.

¹¹² Ibidem, 14.

¹¹³ Ibidem, 20.

¹¹⁴ Ibidem, 14.

¹¹⁵ Ibidem, 28.

¹¹⁶ Bodisco, 'Verplichtingen van eenen Braaven Huisvader, en zulk eene Huismoeder in 't gemeen Burgerlijk Leven', 31.

¹¹⁷ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 117-119.

¹¹⁸ Ten Oever, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 351.

huishoudster te worden.¹¹⁹ Ten Oever riep de vrouw op om haar dochters op te voeden om later ‘*grootte Mevrouwen*’ te worden.¹²⁰ Om dit te bereiken noemde Wigeri dat de huisvrouw het kind tijdens het spelen moest aansporen, middels bemoedigende woorden, wanneer het niet vlijtig genoeg was, of te weinig voortgang maakte. Dit was mede om de vadsigheid en luiheid tegen te gaan.¹²¹ Deze ondeugden samen met morsigheid en slordigheid konden, zeker bij meisjes, niet getolereerd worden.¹²²

De ondeugd drift was zowel bij de man als de vrouw een gevaar voor het verstandig, matig en beheerst opvoeden van de kinderen. De vrouw was echter van nature meer geneigd om zich over te geven aan deze driften. Het gevaar dreigde dat de vrouw te hard strafte en al snel berouw zou hebben van haar daden. Na het straffen werd het kind dan te snel weer aangehaald. Door *wispelturigheid* zou een dubbele boodschap gegeven worden aan het kind, waardoor het al snel weer zou vervallen in zijn ondeugd. Waar de drift een gevaar was in het straffen van het kind, was de natuurlijke *tederheid* van de vrouw dit ook. De moeder moest ervoor waken dat haar liefde niet misbruikt werd door het kind, want dat maakt het ongelukkig. Dit was volgens Van Ouwerkerk de Vries een verkeerde liefde: ‘...*dat is aapenliefde [...] die drukken hunne jongen, van liefde, dood*’.¹²³ Ook Ten Oever erkende dit gevaar bij de ouders, maar vooral bij de moeders. De vrouw moest altijd bedacht zijn op teveel *toegeeflijkheid* richting de kinderen.¹²⁴ Matigheid was bij straffen het sleutelwoord, de ouders moesten niet wreed en onbarmhartig zijn, maar ook niet zacht en week. Matig en met verstand straffen leerde de kinderen eerbied en respect tegenover hun ouders en zou hen opvoeden in de deugd.

Ten Oever waarschuwde voor de wereld buiten het huis: ‘*Laat uw kind nooit zonder opzicht op straat, of bij den weg loopen, dit is gevaarlijk voor uws kind leven, gezondheid en aller-gevaarlijkst voor zijn deugd*’¹²⁵ Buiten het wakende oog van de moeder zouden de kinderen bloot staan aan de ondeugd en onzedelijkheid van de publieke sfeer. De gescheiden sferen worden door Davidoff en Hall beschreven als twee zijden van dezelfde medaille.¹²⁶ Waar de man de kost verdiende in de publieke sfeer, was het aan de vrouw om spaarzaam en zuinig met de financiën om te gaan in de privésfeer. Van Ouwerkerk de Vries haalt hier als voorbeeld de Nederlandse dichter Jacob Cats (1577-1660) aan: ‘*Een vrouwe kan meer*

¹¹⁹ J. Wigeri, ‘Verhandeling ter beantwoording van de door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen voor gestelde vraag: Welke zijn de krachtigste drangredenen, om ouderen hunne duure verplichtingen op het hart te drukken, om hunn kinderen, door eene verstandige en godvruchtige opvoeding, tot nuttige leden van den Brugerstaat, en eenmaal tot Burgeren des Hemels opteleiden? En welke zijn de beste middelen, die zij tot dat gewichtig einde hebben in ’t werk te stellen?’ In: *Prijsverhandelingen over de zedelijke opvoeding der Kinderen, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen*. (Amsterdam 1795) 385.

¹²⁰ Ten Oever, ‘Zedelijke opvoeding der kinderen’, 299.

¹²¹ Wigeri, ‘Zedelijke opvoeding der kinderen’, 438.

¹²² Ibidem, 417.

¹²³ Ibidem, 141-142.

¹²⁴ Ten Oever, ‘Zedelijke opvoeding der kinderen’, 350.

¹²⁵ Ten Oever, ‘Zedelijke opvoeding der kinderen’, 425.

¹²⁶ Davidoff en Hall, *Family Fortunes*.

verteeren met een leepel, dan een man kan winnen met een schepel'.¹²⁷ Het geld dat verdiend werd, moest naar behoren beheerd worden. Schulden moesten op tijd betaald worden, Bodisco haalde hier het spreekwoord *'die zijn schuld betaalt, verarmt niet'* aan. Toch was volgens hem altijd beter om überhaupt geen schulden te maken, tenzij absoluut noodzakelijk.¹²⁸ Orde in de financiën was belangrijk en reflecteerde op het huishouden.

Het was aan de moeder om het huishouden in goede banen te leiden. De huismoeder moest zich volgens Van Ouwerkerk de Vries zindelijk gedragen. Onder zindelijkheid werd het uiterlijk van (de leden van) het huishouden verstaan; men moest zich netjes en schoon kleden en het huis diende ordelijk en opgeruimd te zijn. Het was uit den bozen voor een vrouw om zich over te geven aan driften en zich onkuis te gedragen. De zindelijkheid viel onder de verantwoording van de vrouw en zij diende dit over te brengen aan haar dochters en personeelsleden.¹²⁹ Moeders moesten waken voor luiheid want dit kon al het bovenstaande in de weg staan.¹³⁰ De deugden van netheid, zindelijkheid, welvoeglijkheid en huishoudelijkheid dienden ook tijdens het spelen bijgebracht te worden, kinderen konden dit immers niet vroeg genoeg leren.¹³¹

Volgens Ten Oever moesten de ouders hun kinderen boven alles lief hebben, want ouders die hun kinderen verzuimden op te voeden waren beesten of nog erger. Wanneer kinderen later als volwassenen van het rechte pad afweken was het de ouders aan te rekenen. Ten Oever zei hier het volgende over: *'...Ik wil zeggen, dat die Ouders grootelijks de schuld hebben van het geen hunne kinderen is over gekomen – ik wil zeggen, dat die Ouders daarom de schuld hebben, om dat zij hunne kinderen in die ondeugden hebben opgevoed'*. Hij noemde de ondeugden de barbaren die het deugdzaam kind vermoorden; het is de verantwoording van de ouders om hun kinderen te beschermen tegen die barbaren. Volgens Ten Oever was de grootste plicht van de ouders, omwille van de liefde, hun kinderen deugzaam op te voeden.¹³² Het was hun verantwoording om hen redelijk op te voeden, van eten en drinken te voorzien en zo verstandig en godvruchtig te maken als mogelijk.¹³³

De vrouw deelde de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van de kinderen samen met haar man.¹³⁴ Van Ouwerkerk de Vries schreef over de rol van de vrouw in de opvoeding: *'Tot eene deugdzaam opvoeding, en oefening der kinderen mede te werken, is mede een pligt [...] van het grootste aanbelang, en de omstandigheden van veele huishoudingen vorderen, dat zijn de eerste en voornaamste zij, die hier*

¹²⁷ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 108, 134.

¹²⁸ Bodisco, 'Verplichtingen van eenen Braaven Huisvader, en zulk eene Huismoeder in 't gemeen Burgerlijk Leven', 26.

¹²⁹ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 94-95.

¹³⁰ Ibidem, 133-134.

¹³¹ Wigeri, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 385.

¹³² Ten Oever, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 295-297.

¹³³ Ibidem, 299.

¹³⁴ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 142.

werkzaam is'. Het huishouden diende aan kant te zijn, aangezien de vader van het gezin buitenshuis werkt. Toch ontsloeg de taak van kostwinning de man niet van de verantwoording om zich met het huishouden en de deugdzame opvoeding van de kinderen te bemoeien. De moeder diende de ogen en oren te zijn aangezien zij toch vaker thuis was dan de man.¹³⁵ Zij moest te allen tijde opletten en de geaardheid, neigingen, en vorderingen van hun kinderen nauwkeurig opmerken want alleen dan kon er in de opvoeding gericht sturing worden gegeven. Van Ouwerkerk de Vries riep de vrouw op deze taak zeer serieus te nemen: *'O Neem dat ook gewillig en met vlijt, dien pligt voor uwe rekening! Het loon van uw arbeid, (die God wil zegenen,) zult gij in uwen ouderdom, door uwe kinderen tot braave en nuttige leden der Maatschappij volwassen te zien, dubbel genieten'*¹³⁶ De opvoeding van de kinderen was immers niet alleen om hen nuttige en zedelijke burgers te maken, maar ook om hen nuttige staatsburgers te maken.

Om hun kinderen goed op te voeden was het belangrijk dat beide ouders *'...door hun eigen voorbeeld, tot de daadelijke beoefening van braafheid, deugd en goede zeden...'* hun kinderen aan te sporen in hun deugdzame gedrag. Van Ouwerkerk de Vries stelde dat het goede voorbeeld geven het belangrijkste middel was: *'De hoofdpijg [...] welke braave Huisvaders en Huismoeders nimmer uit het oog moeten verliezen is [...] dat zij voorgangeren van hunne Huisgenooten zijn!'*¹³⁷ Wanneer het goede voorbeeld werd gegeven zou dit worden overgenomen door de kinderen en het eventuele huispersoneel en ten slotte door de gehele maatschappij.¹³⁸ Het was immers de overtuiging van het Nut en haar leden dat de samenleving maak- en vormbaar was; opvoeding was hierbij de sleutel.

Uiteindelijk was de opvoeding van de kinderen de verantwoordelijkheid van beide ouders. Wigeri stelde dat *'...indien gij Vader of Moeder zijt, of ander den post van vader of moeder bekleet, de kinderen, onder uw opzicht gesteld, door eene verstandige en godvruchtige opvoeding, tot nuttige leden van den Burgerstaat, en eenmaal tot Burgeren des Hemels opteleiden'*.¹³⁹

¹³⁵ Wigeri, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 438.

¹³⁶ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 139-140.

¹³⁷ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 93.

¹³⁸ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 97.

¹³⁹ Wigeri, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 375-376.

Conclusie

In de laatste decennia van de achttiende eeuw ontstond er kritiek op het sociale, economisch, culturele en politieke verval van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden sinds de Gouden Eeuw. De historicus Lenders stelde in zijn artikel 'Van kind tot burger' dat dit verval door tijdgenoten als een crisis werd ervaren.¹⁴⁰ De kritiek op dit verval kreeg invulling door de introductie van Verlichte opvoedingsidealen van de burgerij. Een voorloper die stem gaf aan deze kritiek op de morele achteruitgang was Betje Wolff (1738-1804).¹⁴¹ Het ontbrak de bevolking volgens haar aan verstand, kennis en sociale deugd. Alleen een zedelijke opvoeding kon de mens deze deugden bijbrengen. Het boek *Proeve over de opvoeding* schreef zij dan ook als handleiding voor een deugdelijke opvoeding van de kinderen.¹⁴²

De *Proeve over de opvoeding* werd geschreven voor de vrouw aangezien zij volgens Wolff de opvoeding van de kinderen op zich moest nemen. De mannelijke kracht, rationaliteit en leiding was nodig in de maatschappij. De voorstelling dat de rol van man buitenshuis en van de vrouw binnenshuis afspeelde, laat de idee van gescheiden sferen doorschemeren. Hiermee brak Wolff met een lange traditie van vaderlijke leiding in het gezin.¹⁴³

Wolff stelde indirect een nieuwe invulling van het begrip burgerlijkheid voor, die verbonden was met een beschavingsideaal dat te herleiden was tot de Verlichting. De nieuwe burger was een deugzaam persoon die niet zijn eigen, maar het algemeen belang, voorop stelde.¹⁴⁴ Wolff concludeerde dat Nederland niet alleen gebaat was bij Verlichte kennis en inzicht, maar ook bij deugzaamheid van haar volk.¹⁴⁵ Het opvoedingsideaal bleef dus niet beperkt tot het kind maar had een breder motief, namelijk het opvoeden van het volk.

De opvoeding van het kind moest in het teken staan van de burgerlijke deugden zelfbeheersing, braafheid, eerlijkheid, oppassendheid, zuinigheid, matigheid en orde.¹⁴⁶ Binnen dit opvoedingsideaal stond het vormen van het karakter centraal.¹⁴⁷ Het karakter van het kind moest beschermd worden tegen de ondeugden in de, volgens Rousseau's Verlichte idee slechte, maatschappij door een scheiding tussen de privésfeer en publieke sfeer.¹⁴⁸

Het huishouden in de privésfeer was het domein van de vrouw. Het ideaal van huiselijkheid kwam hierin sterk naar voren. De deugden orde, zuinigheid, netheid en de naaikunst waren vooral van

¹⁴⁰ Lenders, 'Van kind tot burger', 15

¹⁴¹ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 14.

¹⁴² Ibidem, 14, 231.

¹⁴³ Bakker, 'Om de toekomst des vaderlands', 45-50.

¹⁴⁴ Lenders, 'Van kind tot burger', 34, 38-39.

¹⁴⁵ Ibidem, 18.

¹⁴⁶ P.C.M. Bakker, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*, 206

¹⁴⁷ P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw*, 101.

¹⁴⁸ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 75.

toepassing op de huisvrouw en waren gericht op haar rol in het huishouden.¹⁴⁹ De deugden van de huisvader in de publieke sfeer waren volgens Los vooral de algemeen menselijke deugden zoals vrijgevigheid, vaderlandsliefde, moed, vastberadenheid, meegaandheid, discretie, voorzichtigheid, liefde voor ware verdienste en spaarzaamheid.¹⁵⁰ Al deze deugden vielen in het palet van de burgerlijke deugden en werden door de vrouw onderwezen binnen de privésfeer en door de man in de publieke sfeer.¹⁵¹

De publieke sfeer was ook het domein van het volk die volgens het burgerlijke opvoedingsideaal onderwezen moest worden. Deze denkbeelden over opvoeding werden in Nederland gebruikt om een nieuw burgerschapsideaal te ontwikkelen.¹⁵² Aan het einde van de achttiende eeuw begon de burgerij het volk te beschaven volgens haar eigen deugden. Dit beschavingsoffensief op het gebied van opvoeding en onderwijs werd gestart met het geloof in de maakbaarheid van de samenleving en de maakbaarheid van de mens.

In de periode rond 1800 had de burgerij de taak op zich genomen om het volk op te voeden tot deugdzame burgers. Er was sprake van grote armoede, slechte leefomstandigheden en een uitzichtloze sociale situatie van het volk. Deze omstandigheden samen met de Verlichte opvoedingsidealen waren de redenen voor uiteenlopende sociale initiatieven.¹⁵³ Eén daarvan was de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en werd een belangrijke speler in het burgerlijk beschavingsoffensief.

Het beschavingsoffensief was volgens Bakker het geheel van initiatieven van de burgerij die in beweging kwam om de maatschappij te hervormen door de lagere klassen het huiselijkheidsideaal bij te brengen. Dit ideaal bestond uit een verzameling van alle burgerlijke deugden. De deugd zou leiden tot geluk en welvaart.¹⁵⁴ Het Nut stond hiermee in de traditie van het Verlichte opvoedingsideaal en maakte zich sterk om '... goede zeden, overeenkomstig met de beginselen van den Christelijke godsdienst te bevorderen' en te onderwijzen aan het volk.¹⁵⁵

Een van de belangrijkste middelen van het Nut om het volk op te voeden was het uitschrijven van jaarlijkse prijsvragen.¹⁵⁶ De beste antwoorden werden gepubliceerd in boekjes. De uitgegeven verhandelingen werden onder de leden verspreid met de opdracht om deze na het lezen door te geven aan de minder ontwikkelden zodat ook zij hun boodschap konden lezen.¹⁵⁷ Deze verhandelingen waren

¹⁴⁹ Bakker, 'Tot deugd en vreugd', 59.

¹⁵⁰ Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 121.

¹⁵¹ Bakker, 'Tot deugd en vreugd', 60.

¹⁵² Los, *Opvoeding tot mens en burger*, 15; J. Lenders, 'Van kind tot burger', 14-15.

¹⁵³ Lenders, 'Van kind tot burger', 15.

¹⁵⁴ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 74; Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 8; Lenders, 'Van kind tot burger', 15.

¹⁵⁵ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 72-73.

¹⁵⁶ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 8.

¹⁵⁷ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 74.

bestemd voor de volwassenen, de jeugd moest volgens het Nut worden bereikt door de ontwikkeling van een nieuw lager onderwijs te bevorderen.¹⁵⁸

Twee van deze gepubliceerde verhandelingen van het Nut over opvoeding en de rolverdeling van mannen en vrouwen waren: *'Prijsverhandelingen over de zedelijke opvoeding der kinderen'* (1789) en *'Prijsverhandelingen behelzende de verpligtingen van eenen braaven huisvader en zulk eene huismoeder in 't gemeen burgerlijk leven; als mede aanwijzing der oorzaken van het weinige geluk in veele huisgezinnen'* (1794). Deze verhandelingen zijn in hoofdstuk 3 geanalyseerd op de rolverdeling van man en vrouw in de opvoeding van hun kinderen.

Alle auteurs achten de man verantwoordelijk voor de kostwinning van het huishouden. Hij moest zich nuttig maken voor de maatschappij. Zijn werk moest hij met vlijt en ijver uitvoeren. Niet alleen om brood op de plank te krijgen maar ook om de opvoeding van de kinderen te bekostigen. De kostwinning was dus een zeer belangrijke taak. Hier wordt dus de directe koppeling tussen de publieke- en privésfeer, die door Davidoff en Hall wordt gesignaleerd, zichtbaar.¹⁵⁹ Van Ouwerkerk de Vries stelde dat de vrouw bewust moest omgaan met de financiën die door de man werd verdiend. Het is opmerkelijk dat hij hier als voorbeeld een gedicht van Jacob Cats, een belangrijk dichter uit de Gouden Eeuw, aanhaalde. De kritiek die Cats had op weelde, schone schijn en moreel verval paste hier goed. Van Ouwerkerk de Vries greep terug naar de glorie dagen van Nederland.

De man was het hoofd van het gezin en moest zijn vrouw oprecht liefhebben. Van de vrouw werd hetzelfde verwacht richting haar man. Het oprecht liefhebben van de man was volgens Bodisco echte, wederkerige liefde. Bodisco haalde hier, net als Van Ouwerkerk de Vries, een voorbeeld uit de Gouden Eeuw aan: *'Gedenk hier, waarde Huismoeder! Aan uwe getrouwe voorgangster, de braave Maria van Reigersbergen; gedenk hoe zij verkoos te deelen in het akelig lot, haaren man, op het Loevesteinsche...'*¹⁶⁰ Beide auteurs zagen de zeventiende eeuw als vergane glorie en lieten hiermee een negatief beeld van de huidige maatschappij doorschemeren.

Een duidelijk voorbeeld van dit negatieve beeld van de huidige maatschappij in de publieke sfeer kwam van Ten Oever: *'Laat uw kind nooit zonder opzigt op straat, of bij den weg loopen, dit is gevaarlijk voor uws kind leven, gezondheid en aller-gevaarlijkst voor zijn deugd'*.¹⁶¹ De publieke sfeer stond volgens hem voor ondeugd en onzedelijkheid. De man moest volgens Bodisco te allen tijden bedacht zijn op deze ondeugden zoals drankmisbruik, luiheid en vadsigheid.¹⁶² Het was aan hem om zijn kinderen te waarschuwen voor, en te beschermen tegen, deze ondeugden. Het was de verantwoordelijkheid van de man om zijn zonen te begeleiden in het zoeken naar een ambacht. Het was aan de vrouw om haar

¹⁵⁸ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 72.

¹⁵⁹ Davidoff en Hall, *Family Fortunes*.

¹⁶⁰ Bodisco, 'Verpligtingen van eenen Braaven Huisvader, en zulk eene Huismoeder in 't gemeen Burgerlijk Leven', 20.

¹⁶¹ Ten Oever, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 425.

¹⁶² Bodisco, 'Verpligtingen van eenen Braaven Huisvader, en zulk eene Huismoeder in 't gemeen Burgerlijk Leven', 20.

dochters de fijne kneepjes van vak der huishouding bij te brengen. Beide ouders moesten hun kinderen voorbereiden op hun rol in de maatschappij: de zoon in de publieke sfeer en de dochter in het huishouden.

De vrouw was volgens alle auteurs het hoofd van het huishouden, zij was degene die verantwoordelijk was voor alles wat hierin afspeelde. Het huis moest schoon en ordelijk zijn en de kleding en lakens netjes en gewassen. Zindelijkheid en kuisheid waren deugden die de huisvrouw moest uitstralen en uitdragen. Het goede voorbeeld was hierin zeer belangrijk bij het aansporen van deugdzaam gedrag bij kinderen. Van Ouwerkerk de Vries stelde dat *'De hoofdpligt [...] welke braave Huisvaders en Huismoeders nimmer uit het oog moeten verliezen is [...] dat zij voorgangeren van hunne Huisgenooten zijn!'*¹⁶³ Het was de overtuiging van het Nut en haar leden dat de samenleving maak- en vormbaar was; opvoeding was hierbij de sleutel. Hier komt ook de negatieve kijk op de maatschappij terug, door de mens en de samenleving op te voeden hoopte het Nut beide te verbeteren.

Een terugkomend thema in de verhandelingen van alle vier de auteurs was het verstand. Zowel de huisman als de huisvrouw dienen met verstand het huishouden te leiden. Hiermee staan de auteurs op één lijn met de Verlichte pedagogen van de achttiende eeuw. Kinderen konden soms van het goede pad dwalen en moesten af en toe gecorrigeerd worden. Beide ouders moesten hun kroost soms straffen. Het was voor alle auteurs van belang dat het straffen met verstand en matigheid gebeurde. De vrouw moest hierbij extra voorzichtig zijn voor één van de grootste ondeugden: de drift. De vrouw was van nature meer geneigd tot drift en moest zich dus beheersen.

De auteurs Ten Oever en Wigeri waren beide predikant en hechtten veel waarde aan de rol van godsdienst in de opvoeding van de kinderen. En hoewel Van Ouwerkerk de Vries geen predikant was, schreef ook hij over religie in het huishouden. Godsdienst vond plaats in de privésfeer, maar het werd bij de drie auteurs duidelijk dat het de verantwoording van de man was om dit zijn kinderen bij te brengen. Hij alleen was verantwoordelijk voor de religieuze vorming van zijn kinderen. De man ging voor in gebed en las voor uit de Bijbel. In het kader van de idee van gescheiden sferen is dit opmerkelijk. Alle vier de auteurs erkennen het bestaan en het nut van de gescheiden sferen, maar op het gebied van religie scheen dit niet aan de orde te zijn. Ten Oever waarschuwde de man zelfs dat de Bijbel duidelijk was in dit opzicht: *'laaten de kinderen tot mij komen... hunner is het Koninkrijk der Hemelen'*.¹⁶⁴

Omdat de man de kost buitenshuis verdiende, was het aan de moeder om de kinderen in het oog te houden. Het was haar verantwoordelijkheid om de aard van de kinderen te doorgronden en de voortgang van de opvoeding en het onderwijs in de gaten te houden. De burgerlijke deugden dienden tijdens het spelen bijgebracht te worden, kinderen konden dit immers niet vroeg genoeg leren. Dit was een zeer inhoudelijke rol, ook wat betreft religie. Echter was het gezag van de vrouw nog steeds

¹⁶³ Ouwerkerk de Vries, 'Verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven', 93.

¹⁶⁴ Ten Oever, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 303.

ondergeschikt aan dat van de man waardoor de uiteindelijke verantwoording bij hem lag. Wanneer de kinderen te weinig vordering maakten, moesten de man en vrouw dit gezamenlijk oplossen. De visie van Betje Wolff waarin de moeder als hoofd van het huishouden en de opvoeding optrad, bleek voor de Nutsauteurs nog een stap te ver binnen de idee van de gescheiden sferen. Zij bleven vasthouden aan Rousseau: *'De vader alleen is de echte onderrichter, zoo goed als de moeder de eenige waarachtige voedster kan zijn'*.¹⁶⁵

De vier auteurs van de bekroonde prijsverhandelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen schetsen een beeld van de rollen van vader en moeder in de opvoeding van hun kinderen. De opvoeding moest de kinderen de burgerlijke deugden netheid, zindelijkheid, welvoeglijkheid en huishoudelijkheid bijbrengen. Uit de bronnen komt naar voren dat de opvoeding onder de verantwoording van beide ouders viel. Wigeri verwoordde dit als volgt: *'...indien gij Vader of Moeder zijt, [...] de kinderen, [...] door eene verstandige en godvruchtige opvoeding, tot nuttige leden van den Burgerstaat, en eenmaal tot Burgeren des Hemels opteleiden'*.¹⁶⁶ De maatschappij had immers goed opgevoede *'nuttige leden'* nodig om haar weer deugdzaam en zedelijk te maken, zodat er weer aan een nieuwe Gouden Eeuw begonnen kon worden.

De opvoeding van de kinderen was boven alles het resultaat van *teamwork* van de ouders. Wanneer beide ouders hun rollen in het huishouden en opvoeding serieus namen, werden de kinderen als nette, deugdelijke burgers de samenleving in geholpen. De Nutsauteurs lieten een Verlicht denkbeeld over opvoeding en burgerlijke deugden zien, maar waren nog niet zover om de verantwoording van de opvoeding geheel aan de vrouw over te laten; de man had nog steeds een vinger in de pap, zeker qua godsdienst. Desalniettemin was de opvoeding van de kinderen omstreeks 1800 een *'team-effort'* van beide ouders.

¹⁶⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Emile ou de l'education* (1762), geciteerd door: Bakker, 'Vaderschap in historisch perspectief', 25-37.

¹⁶⁶ Wigeri, 'Zedelijke opvoeding der kinderen', 375-376.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

- Bodisco, M., *'Over de Verplichtingen van eenen Braaven Huisvader, en zulk eene Huismoeder in 't gemeen Burgerlijk Leven. Benevens eene aanwijzing der gemeene Oorzaken, waar door in zo veele Huishoudingen zoo weinig geluk plaats heeft'*, in: *Prijsverhandelingen behelzende de verplichtingen van eenen Braaven Huisvader en zulk eene Huismoeder, in 't gemeen Burgerlijk leven; als meede aanwijzingen der oorzaaken van het weinige geluk in veele huisgezinnen.* (Amsterdam 1795)
- Oever, H.H. ten, *'Andwoord op de Vraage: Welke zijn de krachtigste drangredenen, om Ouders hunne zo duure verplichtingen op het hart te drukken, om hunne kinderen, door eene verstandige en godvruchtige opvoedinge tot nuttige leden van den Burgerstaat, en eenmaal tot Burgers de Hemels, opteleiden?'* In: *Prijsverhandelingen over de zedelijke opvoeding der Kinderen, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* (Amsterdam 1795)
- Ouwerkerk de Vries, J. van, *'Korte schets der verplichtingen van eenen braaven huisvader, en zulk eene huismoeder, in 't gemeen burgerlijk leven; Benevens eene aanwijzing der gemeene oorzaaken, waar door, in zo veele Huishoudingen, zo weinig geluk plaats heeft'* in: *Prijsverhandelingen behelzende de verplichtingen van eenen Braaven Huisvader en zulk eene Huismoeder, in 't gemeen Burgerlijk leven; als meede aanwijzingen der oorzaaken van het weinige geluk in veele huisgezinnen.* (Amsterdam 1795)
- Wigeri, J., *'Verhandeling ter beantwoording van de door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor gestelde vraag: Welke zijn de krachtigste drangredenen, om ouderen hunne duure verplichtingen op het hart te drukken, om hunn kinderen, door eene verstandige en godvruchtige opvoeding, tot nuttige leden van den Brugerstaat, en eenmaal tot Burgeren des Hemels opteleiden? En welke zijn de beste middelen, die zij tot dat gewigtig einde hebben in 't werk te stellen?'* In: *Prijsverhandelingen over de zedelijke opvoeding der Kinderen, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* (Amsterdam 1795)

Secundaire bronnen

- Aa, A.J. van der, *Biographisch Woordenboek. Deel 4.* (Haarlem 1858)
- Aa, A.J. van der, *Biographisch Woordenboek. Deel 14.* (Haarlem 1858)
- Baggerman, A. en R. Dekker, *'Verlichte pedagogiek rond 1800: ideaal, praktijk en doorwerking. De opvoeding van Otto van Eck (1780 -1798), in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens, Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 35-48.
- Baggerman, A. en Dekker, R., *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2004)
- Bakker, P.C.M., *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925* (Amsterdam 1995)
- Bakker, P.C.M., *'Om de toekomst des vaderlands: de laat-negentiende eeuwse herontdekking van de vader als opvoeder in het Nederlandse gezin', Kind en Adolescent 19* (1998) 45-50.
- Bakker, P.C.M., *'Tot deugd en vreugd. Kinderliteratuur en de opvoedingsidealen van de negentiende eeuw'* in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw.* (Hilversum 2006)
- Bakker, P.C.M., *'Vaders in de geschiedenis. Een inleiding', Kind en Adolescent 19* (1998) 25-37.
- Bakker, P.C.M., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk. 1500-2000.* (Assen 2006)

- Blaas, P.B.M., *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2005)
- Dasberg, L., *Grootbrengen door kleinhouden als Historisch Verschijnsel* (Amsterdam 1994)
- Davidoff, L. en Hall, C., *Family Fortunes. Men and women of the English middle class 1780-1850. Revised Edition* (New York 2007)
- Holhuysen, P.C., en Blok, P.J., (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 1.* (Leiden 1911).
- Holhuysen, P.C., en Blok, P.J., (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 2.* (Leiden 1911).
- Holhuysen, P.C., en Blok, P.J., (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 4.* (Leiden 1911).
- Holhuysen, P.C., en Blok, P.J., (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Deel 10.* (Leiden 1911)
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, '1800. Blauwdrukken voor een samenleving' (Den Haag 2001) 300-301.
- Kruithof, B., 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw.* (Hilversum 2006) 69-80.
- Lenders, J., 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw', in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens (ed.), *Tot Burgerschap en Deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw.* (Hilversum 2006) 11-34.
- J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988)
- Los, W., *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18^e eeuw.* (Hilversum 2005).
- Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Deventer 1984).
- Mijnhardt, W.W. en Jacob, M.C. (ed.), *Decline, Enlightenment and Revolution: The Dutch Republic in the Eighteenth Century* (Ithaca 1992).
- Stavenuiter, M.M.J. , 'Afstand of betrokkenheid? Vaderschap in de negentiende eeuw', *Kind en Adolescent* 19 (1998) 38-44.
- Veldheer, V., 'Deugdzaam staatsburgerschap: de negentiende eeuw' in: P. Dekker en J. de Hart (ed.) *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie* (Den Haag 2005).
- Vries, B. de, 'Van kind tot burger', *Spiegel Historiae* 40 (2005).